

بررسی ماهیت سخت گیری در نکاشت یادداشت داروئی از دیدگاه حقوق بشر اسلامی

نرگس آریان‌نژاد^۱
علیرضا عسگری^۲
سید حسن عابدیان^۳

چکیده

با ورود ابزارهای الکترونیکی به معاملات تجاری و جریان‌های صدور سند، فقهای محترم به طور گسترده به بحث در این مورد پرداخته و باتوجه به عدم تأثیر روش الکترونیکی بر ماهیت و اثر معاملات و اسناد مرتبط، نسبت به جواز آن حکم داده که قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ منعکس شده از آن است. اما دستورات مصرف دارو، به علت ارتباط مستقیم آن با جان انسان و عدم توانایی همه شهروندان در قرائت متون الکترونیکی، به صورت یک استثناء در تجارت الکترونیک وجود داشته که ماده ۶ قانون مذکور در این مورد تصریح دارد. این پژوهش به بررسی فقهی این مسئله به روش تحلیلی-توصیفی پرداخته است. به موجب آیات و روایات، وفای به عهد مهم‌ترین رکن عقد است و به علت عدم وابستگی به معاملات الکترونیک، نسبت به جواز آن حکم داده شد، اما امکان وفای به عهد برای داروسازان و فروشندگان دارو که سلامتی مردم مهم‌ترین تعهد آن‌هاست، با الکترونیکی شدن یادداشت داروئی وجود نداشته و ممکن است در جهت عکس اخلاق پزشکی نیز حرکت کند. ادله فقهی سازوکار جدید که موجب اضرار به دیگران است را نهی کرده و به همین جهت، می‌توان استثنای وارده به مسائل الکترونیکی که یادداشت داروئی را تنها به صورت کاغذی قبول دارد، صحیح دانست. باتوجه به ارتباط یادداشت داروئی با جان افراد جامعه، نمی‌توان قواعد سهله و سمحه بودن دین را در آن اعمال نمود و این مسئله جزء اصول تساهل ناپذیر دین است.

کلید واژگان: اخطار داروئی، تجارت الکترونیک، اسناد سنتی، مسئولیت بهداشتی، قاعده سهله و سمحه.

۱. دانشجوی دکترا، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
zhrarzyany589@gmail.com

۳. استادیار، گروه حقوق، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

مقدمه

تجارت و کسب و کار، انسان‌ها را به نگراشت ماوقع به هر نحو ممکن واداشته که از گذشته‌های دور، این مهم در جریان بوده است. تجار در امورات کسب و کار خود، اسناد زیادی را نگاشته و ماوقع اعمال خود را در صندوقچه‌هایی نگاه می‌داشتند. با ظهور تکنولوژی مدرن، سندنویسی و معاملات روزمره نیز دستخوش تغییر شد و معاملات مختلف، با فاصله کیلومترها بدون نیاز به دیدار حضوری طرفین صورت گرفته و انتقال پول بین نقاط مختلف جهان، مبادله می‌شود. به واسطه این امورات، اسناد الکترونیکی صادر شده که در حال حاضر در سطح جهان معتبر می‌باشند. حقوق کشورمان متأثر از فقه اسلامی بوده و به همین جهت، ورود مسائل جدید به دنیای روزمرگی، نیازمند انطباق با چارچوب شرع است تا حرمت دین مبین اسلام در تمامی اعصار حفظ شود. تفاسیر فقهی این پیام را داده که ماهیت و اثر قراردادها و اسناد الکترونیک با نوع سنتی آن یکسان است. قانون‌گذار نیز به تبعیت از نظریات فقهی، ق.ت.ا^۱ را مصوب نمود. اما ماده ششم این قانون، برای اسناد الکترونیکی، سه استثنای اسناد مالکیت اموال غیر منقول، فروش مواد داروئی به مصرف‌کنندگان نهایی و اعلام، اخطار، هشدار و یا عبارات مشابهی که دستور خاصی برای استفاده کالا صادر می‌کند و یا از به‌کارگیری روش‌های خاصی به‌صورت فعل یا ترک فعل منع می‌کند را قرار داده است. در بین منابع مختلف فقهی و حقوقی، تاکنون پیام یکسان بودن ماهیت و اثر نوع الکترونیکی سند بود، اما این استثناء با توجه به نقش شورای نگهبان در تصویب قانون، طبیعتاً مبنای فقهی داشته که تاکنون تحقیقی در این مورد انجام نشده است. چنین به نظر می‌رسد که استثنای یاد شده در راستای حفظ حقوق عامه جامعه بوده و فقهای محترم با وجود رسمیت شناختن امورات الکترونیکی، به دلیل تفاوت در اثر این سه مورد، در ماده ششم، آن را استثناء قرار داده‌اند. در این پژوهش محدودیت شکلی وضع شده در مورد یادداشت داروئی بررسی گردیده تا مبنای فقهی و حقوقی این نوع محدودیت مشخص گردد. فرضیه تحقیق آن است که این مسئله با حقوق عامه اسلامی ارتباط مستقیم داشته و لیکن قانون‌گذار به تبعیت از اصول فقهی، در مورد محدودیت شکلی این یادداشت‌ها مواردی را مصوب نموده است. ابتدا مبانی یادداشت داروئی و سازوکار آن شرح داده شده و در ادامه منابع

۱. قانون تجارت الکترونیک، مصوب ۱۳۸۲.

فقهی مرتبط بدان، بررسی گردیده تا مبنای فقهی و حقوقی سخت‌گیری قانونگذار بر محدودیت شکلی آن مشخص گردد.

۱. یادداشت‌های دارویی

هر شی خوراکی یا تزریقی که به سلامتی یک فرد بیمار کمک کند، دارو^۱ نام دارد. دارو در دانش پزشکی به هر ماده‌ای که برای درمان، تسکین علائم، تشخیص بیماری یا پیشگیری از آن به کار رود و بر ساختار یا کارکرد ارگانیسم زنده اثر گذارد و پس از ورود به بدن عملکرد بدن را تصحیح کند، گفته می‌شود. در تعریفی دیگر دارو به ماده‌ای گفته می‌شود که با اثر برگیرنده‌ای خاص در داخل، خارج یا دیواره سلول باعث شروع یا مهار عملکردی خاص می‌گردد و قدرت اثر دارو با میزان و تعداد این تعامل نسبت مستقیم دارد. البته داروهایی که محل اثر موضعی دارند مانند آنتی‌اسیدها و ضدعفونی‌کننده‌های موضعی و مواد حاجب در این تعریف نمی‌گنجد (حمداللهی، ۱۳۹۶: ۵۴).

دارو ممکن است منشأ طبیعی (گیاهی یا حیوانی) داشته باشد یا اینکه به‌طور مصنوعی تهیه شود. داروهای شیمیایی معمولاً در آزمایشگاه و به دست پزشکان یا داروسازان کشف شده و پس از تحقیقات کافی و تأیید مراجع رسمی در کارخانه‌های داروسازی تولید می‌گردند (همان). مصرف دارو ممکن است به صورت خوراکی (قرص و شربت)، مالیدنی (پماد و قطره)، استنشاقی (از راه تنفس) یا تزریقی (آمپول) باشد. به محل فروش دارو، داروخانه گفته می‌شود. داروها به چهار صورت معدنی، حیوانی، گیاهی یا شیمیایی وجود دارند (همان).

همچنین می‌توان داروها را به دو بخش مجاز و غیرمجاز (مانند برخی مخدرها) طبقه‌بندی کرد. داروها اصولاً باید در شرایط ویژه‌ای نگهداری شوند و تاریخ مصرف مشخصی دارند. نحوه مصرف دارو و چنده‌گذاری (دوز مصرفی) آن در نسخه پزشک معالج مشخص می‌شود. برخی داروهای ساختنی که به آن‌ها داروهای جالینوسی نیز گفته می‌شود در داروخانه با نسخه پزشک و از ترکیب چند ماده دارویی ساخته می‌شود (یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۷).

مصرف اشتباه یک دارو، می‌تواند موجب تشدید بیماری، بروز بیماری دیگر و یا مرگ بیمار

شود. به همین جهت، تولیدکنندگان دارو، نکات مصرف دارو را در ورقه‌های کوچک به همراه دارو به بیمار تحویل می‌دهند. این نکات می‌بایست به صورت ساده و صریح نگاشته شده و بیمار را از آثار مصرف دارو آگاه نماید. با توجه به ارتباط مستقیم جان بیمار با این یادداشت‌ها، نظارت دقیقی بر نگاشت متن آن وجود داشته و توصیه شده که با خط ریز نگاشته شده بر روی کاغذهای کوچک در داخل جعبه دارو قرار گیرد. گاه نکات دارویی بر روی جلد آن درج شده و در نهایت، این است که دستورات مصرف دارو را به صورت ساده و صریح برای مصرف‌کننده نهایی آن تشریح کرد. بیماران می‌توانند از اقشار مختلف باشند. «پیر و جوان»، «مرد و زن»، «باسواد و بی‌سواد»، «خلافکار و مومن»، «ثروتمند و فقیر» و دسته‌بندی‌های مختلف. از دیدگاه اخلاق پزشکی، مسئولیت کادر پزشکی در قبال همه انسان‌ها یکسان است و نجات جان هر فرد با هر وضعیت، وظیفه همه انسان‌هاست. این که یک فرد خطا کار بوده و می‌بایست به دلیل اعمال ناشایست خود مجازات شود، مسئله‌ای است که به شرع و قانون بازگشته و در حیطه اختیارات پزشکان معالج و داروساز نیست. دانشجویان رشته‌های پزشکی نیز در حین فارغ‌التحصیلی سوگند پزشکی یاد کرده که در درمان بیماران تمام تلاش خود را کرده و تحت هیچ شرایطی، از کمک کردن به آنها دست نکشند، و تعصبات و نظریات خویش را به حرفه پزشکی وارد نکنند. لذا اخلاق پزشکی، تمامی کادر درمان را ملزم کرده که برای نجات جان هر انسان با هر وضعیت اجتماعی، اخلاقی و... نهایت تلاش خود را به عمل آورده و خود را مجری قانون و عدالت ندانند. بر این اساس، نکات دارویی می‌بایست با این فرض نگاشت شود که هر انسان با هر وضعیت به اطلاع از این یادداشت‌ها نیاز داشته و می‌بایست به ساده‌ترین روش، مفهوم مورد نظر منتقل گردد (همان).

۱-۱. مبنای بیع یادداشت دارویی

بحث در مورد بیع، عقد و معامله در فقه اسلامی بسیار وسیع است. جهت اطاله کلام از بحث در این مورد خودداری شده و تنها به ذکر این مسئله اکتفاء شده که بیع به صورت کلی به هر نوع قرار و پیمان اطلاق می‌شود. منظور از عقد در زبان حقوقی، عقود معینی بوده که در جامعه بسیار پرکاربرد هستند همچون اجاره، فروش و... و معامله نیز به عقود غیر معین گفته می‌شود. فقها برای یک عقد صحیح، ارکانی را بر شمرده‌اند (داراب پور، ۱۳۹۷: ۴۳).

شیخ مرتضی انصاری در مکاسب گفته است که دو طرف عقد باید دارای اراده سالم (قصد و رضا) باشند، در محیطی آزاد تصمیم بگیرند و مفاد عقد را در ذهن خود بوجود آورند (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۹۰). اراده یا قصد و رضای طرفین از ارکان هر قرارداد است (صفائی و امامی، ۱۳۹۵: ۴۳). طرفین باید برای انعقاد قرارداد قصد داشته باشند. قصدی که بیانگر تصمیم فرد برای انعقاد قرارداد بوده و باید از سوی متعاقدين، ابراز شود. شرط بودن قصد به این معنایی که بیان شد [= قصد جدی] در صحت عقد، بلکه در تحقق مفهوم و ماهیت عقد، امری است که اختلاف نظر و اشکالی در آن نیست. بنابراین عقد بدون قصد نسبت به لفظ واقع نمی شود. همان سان که غلط [=کسی که لفظ را به غلط به زبان می آورد] قصد لفظ وجود ندارد، و نیز عقد بدون قصد معنا واقع نخواهد شد. همان سان که در هازل [=کسی که لفظ را به شوخی تلفظ می کند] قصد معنا وجود ندارد (پایانی، ۱۳۹۳: ۴۶) بنابراین اگر غافل یا خواب یا شوخی کننده و بیهوده گوی آن را واقع سازد، لغو است (فیض و مهذب، ۱۳۷۴: ۱۹۲).

مطابق مواد ۲۱۰ و ۲۱۱ ق.م برای معامله، طرفین معامله باید اهلیت داشته باشند؛ یعنی باید عاقل، بالغ و رشید باشند. اهلیت به معنای توانایی قانونی شخص برای دارا شدن و اجرای حق است (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۷۵). در رابطه با اهلیت نکات زیر قابل توجه هستند:

صغیر یا شخص غیر بالغ به دودسته تقسیم می شود (حلی، ۱۴۰۹ ه.ق: ۱۲).

صغیر ممیز یعنی غیر بالغی که خوب را از بد و نفع را از ضرر تشخیص می دهد و معنی معامله را درک می کند؛ لذا در پاره‌ای از موارد مانند معاملاتی که برای او کاملاً دارای نفع است، معامله صحیح می باشد.

صغیر غیر ممیز یعنی نابالغی که فاقد قوه‌ی درک و تشخیص و اراده‌ی حقوقی است و به طور کلی معاملاتی که انجام می دهد باطل است. ابن زهره در غنیه برای اثبات حکم بطلان عقد کودک و اینکه کودک مسلوب العبارة است [= سخنانش بی اعتبار است]، به سخن پیامبر (ص) استدلال کرده که فرمود: "از سه شخص قلم تکلیف برداشته شده است: ۱- کودک تا آنکه محتلم شود. ۲- از دیوانه تا آنکه بهبود یابد. ۳- از خوابیده تا آنکه بیدار شود." (پایانی، ۱۳۹۳: ۱۵).

مورد معامله باید معلوم و معین باشد. معلوم بودن یعنی وصف، مقدار و جنس آن برای طرفین عقد معلوم باشد. معین بودن نیز به این معناست که مورد معامله مردد میان دو یا چند چیز نباشد. البته گاه قابل تعیین بودن موضوع معامله کفایت می کند، برای مثال یک خانه از چند

خانه و یا خرید اسبی که در مسابقه‌ی اسب‌دوانی پیروز شود. همچنین موضوع معامله باید مالیت (میان طرفین معامله) و منفعت عقلایی مشروع داشته باشد و از اموال عمومی، وقف شده (موقوفه) و اموالی مانند سلاح که دولت خرید و فروش آن‌ها را ممنوع کرده است، نباشد. اگر موضوع معامله انجام یا عدم انجام کاری باشد نیز این شرایط باید موجود باشند (طوسی، ۱۳۸۷ ه.ق: ۱۱؛ توکلی، ۱۳۹۵: ۵۰).

تولیدکننده دارو، محصول تولیدی خود را از طریق شرکت‌های پخش، به داروخانه‌ها فروخته و داروخانه‌ها آن را به مصرف‌کننده نهایی می‌فروشند. نقش شرکت‌های پخش در این میان تنها حق‌العامل کاری بوده و به واسطه یافتن مشتری، درصد دریافت می‌کنند. اما تولید دارو و سپس فروش آن به داروخانه‌ها، دارای این قصد است که محصول تولیدی، سلامت بیماران را باز یابد. فروش دارو از داروخانه به بیمار نیز نوعی معامله محسوب شده و جهت آن معامله، سلامتی بیمار بوده که مشروعیت کامل دارد. ارکان یک عقد صحیح که رضایت، اهلیت و مشروعیت جهت معامله است، در هر دو نوع معامله رعایت شده و می‌توان آن را معامله صحیح دانست. جهت این معامله نه تنها مشروع است، بلکه مورد تشویق علمای دین نیز قرار گرفته و هر عملی که بتواند به رشد سلامتی در جامعه کمک کند، مورد توصیه همگان است. با همین هدف، تولیدکنندگان دارو، نکات خاص مصرف دارو را به همراه آن در داخل جعبه و یا بر روی آن قرار داده تا در نهایت بتوانند نسبت به آگاهی از آثار منفی مصرف نادرست دارو، به بیمار هشدار دهند. یادداشت داروئی را نمی‌توان یک سند دانست. چرا که بر طبق تعریف، سند می‌بایست اثبات‌کننده یک موضوع باشد. سند در لغت به معنای چیزی که به آن اعتماد کنند، منسوب شدن به چیزی پشت‌به‌پشت، نوشته و مدرک تعریف شده است. اسناد جمع مکرر سند است. وفق ماده ۱۲۸۴ ق.م، «سند عبارت است از هر نوشته که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد.» از موارد فوق چنین بیان می‌شود که سند به هر وسیله‌ای گفته شده که اولاً نوشته بوده و دوماً در مورد اثبات یک مسئله به کار رود. بنابر تعریفی که ق.م در ماده ۱۲۸۶ از انواع سند به دست می‌دهد، اسناد به دو نوع رسمی و عادی تقسیم گردیده‌اند. یادداشت داروئی را نمی‌توان سند دانست، اما در جهت معامله موثر است. در واقع بخشی از معامله داروئی این ماده است که شیوه مصرف دارو و نکات مرتبط به آن به بیمار گفته شود و این مسئله خود جزئی از تعهدات قراردادی داروسازان و فوشتندگان دارو محسوب می‌شود (نوری و نخجوانی، ۱۳۸۲: ۱۵).

۱-۲. وضعیت کنونی یادداشت‌های داروئی

از زمان‌های دور تاکنون، دارو با یادداشت‌هایی به صورت مجزا یا نگاشته شده بر روی جلد آن فروخته می‌شد. این وضعیت هم‌اکنون نیز برقرار بوده و به علت ماهیت خاص آن، تغییری نکرده است. البته با ظهور ابزارهای جستجو و تحقیق همچون اینترنت، به خوبی می‌توان از وضعیت یک دارو و مصرف آن اطلاع پیدا کرد. در مغازه‌های عطاری که به فروش داروی گیاهی می‌پردازند، عموماً رایانه‌های متصل به اینترنت وجود داشته تا در اسرع وقت، نسبت به اطلاعات بروز در مورد داروی گیاهی اقدام شود. این اطلاعات معمولاً به صورت شفاهی یا کتبی به مصرف‌کننده منتقل می‌شود. همان‌طور که پیشتر اثبات شد، یادداشت داروئی سند محسوب نمی‌شود. این یادداشت در راستای «جهت معامله» بین داروساز و داروخانه و سپس بین داروخانه با مشتری است که هدف از آن، آموزش نحوه مصرف به بیمار و اخطارهای مرتبط به آن است. لذا این اوراق کوچک سند محسوب نشده، اما در راستای جهت و هدف تولید دارو می‌باشد. دستورات مذکور را می‌توان از سایت‌های اینترنتی، به خصوص سایت شرکت سازنده دارو دریافت نمود. با توجه به این که بیماری، مرزی را بین انسان‌ها نمی‌شناسد، ممکن است هر انسان با هر درجه شغلی را درگیر کند. تمامی انسان‌ها از توانایی قرائت فایل‌های الکترونیکی بهره‌مند نیستند. عدم دسترسی به ابزارهای الکترونیکی، عدم مهارت کافی و عدم توانایی فردی موجب شده که امکان قرائت اسناد الکترونیکی برای همگان مقدور نباشد. در حال حاضر در سطح شهرها مغازه‌های خدمات کامپیوتر و اینترنتی فراوانی وجود داشته که امورات الکترونیکی را برای شهروندانی که به هر علت قادر به انجام فرآیندها نیستند انجام می‌دهد. این مهم، به خوبی نشان داده که همه افراد به صورت شخصی قادر به قرائت اسناد الکترونیکی نیستند. به غیر از وضعیت کنونی یادداشت‌های داروئی، می‌توان آن را درون سی‌دی‌های کوچک یا بزرگ و دیگر ابزارهای الکترونیکی همچون حافظه‌های رایانه‌ای نگه داشت و به بیمار تحویل داد. اما قرائت متون ذخیره شده در این ابزارها، نیازمند ابزارهای دیگر است. مثلاً قرائت حافظه داخلی، حتماً به گوشی هوشمند و رم‌ریدر^۱ نیاز دارد. قرائت سی‌دی بزرگ و کوچک، به رایانه نیاز داشته و دسترسی به اینترنت نیز برای همگان مقدور نیست. هر چند که انتقادات زیادی به زیرساخت

های مخابراتی کشور وارد است، اما به فرض رفع همه مشکلات، بازهم بسیاری از شهروندان از توانایی کار با گوشی هوشمند، رایانه و اینترنت بی‌بهره بوده و بعید است که تا سالیان دراز، این توانایی عمومی ایجاد شود. بر همین اساس، با وجود عمومیت اسناد الکترونیکی در بخش‌های مختلف، بازهم یادداشت‌های دارویی به صورت سنتی و نوشته بر روی کاغذ تهیه شده و در اختیار بیمار قرار می‌گیرد (هاشمی، ۱۳۹۵: ۴۳).

۲. ماهیت نوشته‌های الکترونیکی

فقه‌های محترم ضمن بررسی وضعیت اسناد الکترونیک، استفاده از آن را مجاز دانسته‌اند. البته این مسئله در استفتانات ایشان وجود داشته و در پاسخ به سؤالاتی داده شده است. اما ادله اسناد به صحت این نوع اسناد قابل توجه است. سند به صورت الکترونیکی تعریف مستقل ندارد. تنها می‌توان به این نکته بسنده کرد که تمام تعاریف مذکور در مورد اسناد سنتی، در مورد نوع الکترونیکی آن صدق کرده و تنها در نوع آن تفاوت وجود دارد. ادله فقهی توجیه صحت اسناد الکترونیک شامل بحث‌های گسترده‌ای بوده که در اینجا به اهم آن‌ها اشاره شده است.

۱-۲. قرآن کریم

قرآن کریم، حاوی حقایق بی‌حد و حصر است و تبیین و روشنگری هر آنچه بشریت در طول زندگی به آن محتاج است را می‌توان در آن یافت و به غیب و نهان و گذشته و آینده در کتاب قرآن اشاره شده است. گره زدن اسناد الکترونیکی بر مبنای قراردادهای الکترونیکی با قرآن غیر ممکن نیست اما کاری بس دشوار و حساس است. در ادامه چندین آیه پرکاربرد در این باره بررسی شده است.

«و این را که بیانگر همه چیز و مایه هدایت و رحمت و بشارت مسلمانان است بر تو نازل کردیم» (نحل، ۸۹). و آیه «کلیه خزائن غیب تنها نزد خداست و جز او کسی آن را نمی‌داند. او آنچه را در خشکی و دریا هست می‌داند. هیچ برگی از درختی نمی‌افتد و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و هیچ‌تر و خشکی وجود ندارد، جز اینکه در کتابی آشکار (قرآن عظیم) ثبت

۱. وَ يَوْمَ نَبِّئُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

است^۱ «(انعام، ۵۹).

در تفسیر این دو آیه بیان کرده‌اند که اگر تغییر شکل و ظاهر یک سازوکار بر ماهیت و اثر آن تأثیرگذار نباشد، لذا وجود آن اشکالی ندارد. از سوی دیگر، در قرآن آیات زیادی در خصوص عقود و مکاسب حلال و حرام آمده است که امکان انعقاد آن‌ها در فضای الکترونیکی وجود دارد. برای اثبات قابل تعمیم بودن و صراحت قواعد عمومی و احکام کلی اسناد الکترونیکی به آیات دیگری استناد می‌شود:

«مگر کسانی که با قومی برخورد کنند که بین آن‌ها عهد و پیمانی باشد^۲» (نساء، ۹۰).

در این آیه به صراحت اشاره به عدم تعرض و عهدشکنی و التزام در قراردادهای و پیمان‌های روزمره شده و مورد تأکید قرار گرفته که بیانگر مشروعیت قراردادهای و میثاق‌ها حتی در عرصه بین‌المللی بوده و می‌توان با توجه به عمومیت قراردادهای آن‌ها به قراردادهای الکترونیکی داخلی و خارجی نیز تعمیم داد. همچنین در قراردادهایی که از طریق الکترونیکی منعقد می‌شوند، وفای به عهد و پیمان الزامی می‌باشد که در ضمن شروط قراردادی بیان می‌شود (بجنوردی، ۱۳۹۲: ۱۴). اسناد الکترونیکی که بنا به تعریف ماهیت سند، اثبات‌کننده یک مطلب می‌باشد، در صحنه تجارت عهد و پیمان‌های بسته‌شده را به اثبات می‌رساند، لذا بر این مبنا نمی‌توان نسبت به نامشروع بودن الکترونیکی شدن یک سند اظهار نظر کرد. در مورد مسئله وفای به عهد نکات قابل توجه فراوانی در کتب معتبر فقهی ذکر شده است. عهد مابین چند نفر، مسئولیت سنگین‌تری را طلب می‌کند. گاه یک پیمان بین سه نفر یا بیشتر بسته‌شده که اضافه شدن تعداد متعهدین، نیازمند دقت بیشتری در عمل به تعهدات است، چراکه گاه طرف قرارداد بیش از یک نفر می‌باشد. سپردن تعهد در صورت توافق نیز با توجه به اصل بیع، امکان‌پذیر است.

می‌توان چنین نتیجه گرفت که عهد و پیمان به هر طریق سپرده شود، لازم الاجراست. در قرآن کریم اکیداً به وفای به عهد سفارش شده و این تعهدات به هر شکل ممکن که سپرده‌شده باشد، می‌بایست اجرا شود. وسیله ثبت قرار ممکن است لفظی و نوشتاری باشد و به هر طریق

۱. أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ
 ۲. إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءَكُمْ حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يَقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَطْنَاهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَالْفَوَازُ إِلَيْكُمْ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا

ممکن، لازم الاجراست. لذا اسناد الکترونیکی، حقایقی را بیان داشته که اجرای آن بر همگی لازم است (عقیقی بخشایشی، ۱۳۹۵: ۴۱). از این تفسیر مهم، صحت الکترونیکی شدن اسناد به اثبات می‌رسد. چنان‌که عمل به تعهدات در هر حالت که بیع منعقد شده باشد، چه لفظی و چه غیرلفظی لازم الاجراست. لذا براین اساس چگونه می‌توان چنین برداشت کرد که عمل به تعهدات مندرج در سند الکترونیکی، لازم الاجرا نمی‌باشد؟ عمل به تعهد عقد لفظی لازم الاجراست، پس تغییر در نوع سند یک معامله، نمی‌تواند دلیلی بر رفع اثر آن باشد.

در آیات مطروحه، اصل لزوم وفای به عهد و ایجاد آن‌ها و پایبندی به آن‌ها مورد تأکید است: «و چون با خدا و رسول و بندگانش عهدی بستید بدان عهد وفا کنید و هرگز سوگند و پیمان را که مؤکد و استوار کردید مشکنید، چراکه خدا را بر خود ناظر و گواه گرفته‌اید همانا خدا به هر چه می‌کنید آگاه است» (نحل، ۹۱). و آیه «ای مؤمنان به عهد و پیمانی که بسته‌اید وفا کنید» (مائده، ۱) و آیه «پس با آن‌ها تا مدتی که مقرر داشته‌اید عهد نگه‌دارید که خدا پرهیزگاران را دوست می‌دارد» (توبه، ۴).

در مقام تفسیر آیه «أوفوا بالعقود» که واژه «العقود» در جمله‌ی «أوفوا بالعقود» جمع با «الف» و «لام» است و چنین جمله‌ای در زبان عرب افاده عموم می‌کند که با در نظر گرفتن این امر، آیه مذکور چنین معنا می‌دهد: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید به همه‌ی قراردادهای خود پایبند باشید». در ادامه تفسیر می‌توان افزود در ظاهر، جمع محلی به الف و لام و اینکه «عقد» عرفاً نسبت به هر عقد و حکمی اطلاق می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ ه.ق: ۱۵۷). با توجه به این تفسیر به نظر می‌رسد که معنای عقد در این آیه تشریحی باشد و معنای قراردادهای و عقود عرفی است و هر آنچه عرفاً قرارداد به آن صدق می‌کند اعم از قرارداد سنتی و الکترونیکی باشد مشمول آیه است.

۱. وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ
۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ
۳. إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُضُوا شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ

چنین تفسیر می شود که توافق در مورد نوع سند، به عنوان یک پیمان مطرح است. چه این قرارداد به صورت حضوری، چه لفظی و چه به صورت آنلاین بر آن توافق شده باشد. قرآن کریم تأکید کرده که به عهد و پیمان خود پایبند باشید. الکترونیکی و غیر الکترونیکی بودن سپرده شدن عهد، تغییری در ماهیت آن ایجاد نمی کند. طرفین معامله توافق کرده اند که اعتماد آن ها در یک معامله بر پایه اسناد الکترونیکی باشد. نوع سنتی اسناد دارای مشروعیت بوده و لذا نوع الکترونیکی آن که تنها تفاوت از شکل کاغذی و سنتی با حالت الکترونیکی است، تأثیری در اعتبار آن ندارد.

۲-۲. سنت

اصل مشروعیت و صحت تمام قراردادهای عرفی و عقلانی مورد قبول بسیاری از فقهاست و منحصر کردن عقود مشروع به عقود معهود زمان معصومین (ع) را قابل قبول نمی دانند و آزاد بودن قرارداد در اسلام محتاج به دلیل خاصی نیست، زیرا هر نوع معامله و قراردادی که جنبه عقلانی داشته باشد، صحیح است مگر قراردادهای که با دلیل خاص از این اصل عام خارج شده باشد (مانند بیع ملامسه، منابذه و حصاه که مردود اعلام شده است) (قربطی اندلسی، ۱۴۲۰ ه. ق: ۱۴۷) و مقتضای الهی عامه در عقود هم جز این نیست (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ه. ق: ۵۱۲).

پیامبر اسلام (ص) قبل از بعثت با سرمایه خدیجه (س) به تجارت می پرداخت و عقدها و قراردادهای تجارتنی منعقد می کرد و اصحاب خود را به آن امر ترغیب می کرد (شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۴). در احادیث نبوی و سنت مواردی دیده می شود که اعتبار و مشروعیت قراردادهای الکترونیکی داخلی و بین المللی را می توان به آن ها تعمیم داد.

یکی از مهم ترین این روایات، روایت «الناس مسلطون علی اموالهم» می باشد که برخی از فقها همچون انصاری، موسوی بجنوردی، آملی، روحانی، مکارم شیرازی، میرزای نائینی، نجفی خوانساری، طباطبائی، مصطفوی و امام خمینی با استناد به این حدیث نبوی، اصل لزوم قراردادها را به اثبات رسانده اند. زیرا پس از انعقاد عقد و انتقال مالکیت، منتقل الیه مسلط بر مال خود شده و می تواند هر تصرفی در آن بنماید.

روایت نوح بن شعیب؛ در این روایت از امام صادق (ع) نقل شده که حضرت فرمود: زنی نزد خلیفه دوم آمد و اظهار داشت، من زنا داده ام، مرا (از طریق اجرای مجازات) تطهیر کن. خلیفه

دستور رجم داد خبر به امام علی (ع) رسید و حضرت از زن پرسید چگونه زنا داده‌ای؟ او در پاسخ بیان داشت:

از بیابانی می‌گذشتم، سخت تشنه شدم و از یک مرد بیابانی درخواست آب کردم. وی از دادن آب به من خودداری کرد مگر اینکه خود را تسلیم او نمایم. پس وقتی تشنگی مرا از پای درآورد و بر جان خود ترسیدم، به من آب داد و من در قبال خواسته وی تمکین کردم. امیرالمؤمنین (ع) فرمود: به خدای کعبه این تزویج است (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ ه.ق: ۵۰؛ کلینی رازی، ۱۳۸۸ ه.ق: ۴۵۷).

نحوه استدلال به روایت فوق این است که میان زن و مرد بیابانی، توافقی صورت گرفته و الفاظی که دالّ بر نکاح باشد ردّ و بدل شده و آب نیز مهریه و یکبار تن نیز مدت محسوب می‌گردد، در نتیجه رابطه مورد نظر یک نکاح موقت است؛ امام (ع) نیز فرمود، این نکاح است (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ه.ق: ۳۴۲).

در جای دیگر نیز بیان شده که فردی نزد امام علی (ع) رفت و پرسید: منزلی را معامله کردم آیا نیاز است که آن را بر روی پوست نگارش کنم؟ آن حضرت فرمودند که اگر شرایط معامله را پذیرفته است، این حق بر گردن هردوی شماست اما اگر محتمل بر خیار است آن را بر روی پوست نگارش کن (طوسی، ۴۱۳ ه.ق: ۳۹۰).

گویند که در بین اعراب صدر اسلام چنین بود که زمانی به خواستگاری دختری می‌رفتند برای گرفتن جواب صبح روز بعد شتر را درب منزل آن‌ها خوابانده و اگر آن‌ها موافق بودند صبح به شتر غذا می‌دادند، در غیر این صورت نشانه پاسخ منفی بود.

روایت محمد بن اسماعیل بزّیع؛ از امام رضا (ع) راجع به زنی پرسیدم که در حال مستی خود را به عقد مردی درآورد و پس از افاقه، کارش را زشت می‌شمارد، ولی به گمان اینکه عقدی که در حال مستی خوانده شد، الزام‌آور است نزد مرد باقی ماند؛ آیا آن مرد بر زن حلال است؟ امام در پاسخ فرمود: اگر بعد از افاقه، زن نزد مرد ماند، همین ماندن نزد وی پس از افاقه، رضایت وی به نکاح است. راوی می‌گوید از امام پرسیدم: آیا ازدواج صورت گرفته صحیح است؟ امام فرمود، آری (طوسی، ۴۱۳ ه.ق: ۳۹۲).

چنین مشخص است که هر قراری که سپرده شده باشد به هر نحو، خواه بر روی کاغذ، خواه لفظی؛ طرفین ملزم به رعایت آن می‌باشند. لذا در اسناد الکترونیکی، توافق بر آن، برای طرفین

تعهد ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، فرایند اسناد الکترونیکی یکی از مفاد معامله بوده که منع شرعی برای آن ذکر نشده و لذا جهت آن حلال و بر پایه اصل وفای به عهد، اجرای آن مجاز می‌باشد.

در روایات بیان شده، کاهش اهمیت وسیله نگارش بیع، مطرح است. در روایتی که در آن از حضرت علی (ع) سؤال شد، تنها دلیل نگارش بر روی پوست را احتمال به خیار عنوان نمودند بدین معناست که هر قراری که سپرده شده باشد، حتی به لفظ، حق بر گردن افراد ایجاد می‌کند. به عبارت دیگر، اگر شرایط صحت معاملات (رضایت، اهلیت، مشروع بودن جهت معامله و معین بودن مورد معامله) رعایت شود، خواه به صورت لفظی، خواه غیر لفظی و به هر طریق ممکن، ایجاد تعهد می‌کند. این مسئله به خصوص در نکاح کاربرد داشته و عقد نکاح و قبول شرط زوجیت به هر زبان و لفظ ممکن، موجب ایجاد عقد نکاح می‌شود اما به جهت رسمیت و ثبت شرایط خاص آن، اکنون صدور سند برای آن انجام می‌شود. و یا در مسئله رسم و سنت، چنین مشخص است که اعلام رضایت به هر زبان ممکن مطابق عرف، قبول ایجاد می‌باشد. ممکن است هر قوم، به طریق خود برای اعلام رضایت کلامی قرار داده باشند که در صورت تطابق با رسم، دلالت بر قبولی نماید. به هر حال چنین نتیجه گرفته می‌شود که اسناد الکترونیکی با روش سنتی آن از حیث ماهیت و اثر تفاوتی ندارد و اگر تمامی مسائل مرتبط با سازوکار آن فراهم شود، مشروعیت خود را حفظ می‌کند.

۲-۳. بنا عقلا

اصل امضایی بودن قراردادهای و معاملات محل تردید نیست و روشن است که شارع در این باره تأسیسی نداشته است (صدری، ۱۳۸۸: ۹۲) در زمان شارع قراردادهایی جریان داشته و شارع احتمالاً آن‌ها را امضاء کرده و روش اجرا برای آن‌ها بیان کرده است و این مجموعه‌های فقهی پس از ایشان گردآمده و شکل عقود و ایقاعات معین به خود گرفته است، اما این به این معنا نیست که دلالت عقود و ایقاعات حصری می‌باشد، بلکه زندگی مدنی روزمره با این قراردادها اداره می‌شده و اقتضای تمدن و زندگی مدنی امروزه قراردادهای جدید است (سنه‌وری، ۱۴۱۷: ۸۸). اما پاسخ دیگر به ماهیت ممضی با عقل و اطلاقات نقل منطبق بوده و بلکه فراتر از اطلاقات، با مفهوم شرط ابتدایی و کاربردهای متنوع آن در متون شرعی به ویژه روایات تطبیق

می‌کند، که شارع جریان عرفی روابط مردم را امضاء کرده است و در این امضاء، فقط اصول و رهنمودهای کلی شریعت را در نظر داشته است؛ مثلاً در عقود و قراردادهای معاوضی عبور از خطوط قرمز ربا، ضرر، غرر، و جهل ملاک شارع بوده است (صدری، ۱۳۸۸: ۶۳).

به نظر می‌رسد در عقود و قراردادهای الکترونیکی، تأمین مصالح افراد جامعه مورد تأیید شارع مقدس نیز باشد. لذا عقلای عالم در هر مسلک و مرام و هر دینی که باشند برای رفع حوائج و نیازهای روزمره و موردنیاز خود از ابتدای پیدایش بشریت تا به امروز به انعقاد انواع قراردادهای معین مثل بیع، اجاره و غیره و غیر معین در حوزه ساختمان، کشاورزی، کار، تجارت و غیره پرداخته‌اند. با پیدایش فناوری الکترونیکی اعم از تلفن، اینترنت و غیره باز به انعقاد قرارداد به روش الکترونیکی می‌پردازد و با آن جریان عرفی و قانونی روابط صحیح اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد.

لذا براساس استنباط از آیات و روایات و همچنین بنا عقلاً، هر عهد الکترونیکی را با توجه به اصل صحت و التزام باید صحیح و نافذ دانست که این قراردادها شامل قراردادهایی اعم از معین و غیر معین نیز می‌گردد. لذا سازوکار اسناد الکترونیکی، که تنها در وسیله ارائه تفاوت دارد، دارای اعتبار فقهی و حقوقی لازم می‌باشد.

۲-۴. جمع‌بندی ادله فقهی

از ادله فقهی چنین برمی‌آید که ماهیت و اثر یک سازوکار، اساس اعتبار آن را تعیین می‌کند. اسناد تجاری در سال‌های اخیر از نوع سنتی به الکترونیکی تغییر یافته است. امکان جعل و سوءاستفاده در این نوع اسناد، تغییر یافته و کلاه‌برداران به طریقی دیگر اقدام به دزدی می‌کنند. اگر نتوان زیرساخت‌هایی باهدف مقابله با آن تعیین کرد، طبیعتاً می‌بایست به ممانعت از آن حکم داد. اما در شرایط عادی و کنونی که افراد حاضر در یک معامله از کم و کاست این نوع اسناد اطلاع کامل دارند، در صورت نبود مشکل خاص در استفاده از آن، ماهیت و اثر یکسانی دارد و الکترونیکی شدن یک سند تجاری، دلیل بر بی اعتباری آن نیست. مباحث فقهی بیشتر در این زمینه خارج از حوصله پژوهش کنونی بوده و تنها به بیان ادله صحت آن اکتفا شده است.

۳. مبنای فقهی نوشته بودن یادداشت داروئی

اسناد داروئی می‌تواند به صورت الکترونیکی نیز ارائه شود. اما ق.ت.ا تنها نوع سنتی این نوع اسناد را برای ارائه به بیمار، مجاز دانسته و مصرف‌کننده نهایی را محق به داشتن نسخه کاغذی مصرف دارو دانسته است. چنانچه بیان شد، یادداشت داروئی بخشی از قراردادهای داروئی محسوب شده که ماهیت آن را مشخص می‌کند. تغییر این سازوکار نباید شرایط صحت قرارداد را متأثر نماید. در این مورد آیات و روایات مرتبط با این حوزه بررسی شده است.

۳-۱. قرآن کریم

در تعمیم آیات به معاملات و اسناد الکترونیکی می‌توان چنین تفسیر نمود که عمل به عهد و پیمانی که مشروعیت دارد، لازم است. اسنادی که به واسطه یک معامله مشروع صادر می‌شود، اعتبار کامل دارد. براین اساس، معاملات الکترونیکی و اسناد مرتبط بدان، کاملاً اعتباری به مانند نوع سنتی داشته و اجرای تعهدات قراردادی بر همگان چه در طرفیت قرارداد سنتی و چه در نوع نوع الکترونیکی واجب است. اما در مسائل داروئی، با توجه به اهمیت جان انسان و این که تعهد داروساز، نجات جان انسان است، اگر یادداشت داروئی به صورت الکترونیکی باشد، با توجه به محدود بودن به ابزارهای الکترونیکی، می‌تواند جان بیمار را به خطر اندازد. اگر به معاملات مذکور (بین داروساز و داروخانه و سپس بین داروخانه و بیمار) نگاهی انداخته شود، یکی از تعهدات داروساز و داروخانه در قراردادهای نجات جان انسان است. بیمار با این هدف هزینه به داروخانه می‌پردازد که کالایی دریافت کند که برای یک بیماری خاص مفید واقع شود. داروخانه نیز داروهای عمده‌ای را با این هدف از شرکت دارویی خریداری کرده که به بهبود بیماری افراد کمک کند. اما اگر عمل بهبود وضعیت بیماری به بدتر شدن وضعیت بیمار بیانجامد، در تعهدات هر دو معامله تخلف صورت گرفته است. در اینجا بیمار می‌تواند به سبب حقی که دارد، از فروشنده دارو دعوی خسارت کند. داروخانه در معامله خود با بیمار، این تعهد را داشته که کالایی برای بهبود بیماری وی داده و دستور مصرف آنرا نیز بیان دارد. اگر دستور مصرف به گونه‌ای بیان داشته شود که برای بیمار قابل فهم نباشد، داروخانه در تعهد خود قصور داشته و همین قصور نیز در قرارداد بین داروخانه تولیدکننده دارو مشهود است. تغییر روش ارائه دستور داروئی در این حالت، برخلاف دیگر مسائل قراردادی و ثبتی بوده که به موجب آن

اعتبار اسناد الکترونیک به اثبات رسید، تغییر روش ثبت سند، می تواند آثار متفاوتی داشته باشد. گاه بیماران برای خوردن یک دارو تنها چند دقیقه زمان داشته و محدود بودن خواندن یادداشت داروئی به ابزاری خاص، این مهلت را از آنان گرفته و ممکن است جان بیمار را به خطر اندازد. از سوی دیگر، همه افراد به خواندن متون الکترونیکی تسلط نداشته و با وجود پیشرفت های آموزشی آن در دهه های اخیر، بازهم بسیاری از افراد از کارکردن با چنین ابزاری بی بهره بوده و یا مهارت استفاده از آن را ندارند. به همین جهت تغییر شیوه ارائه نکات داروئی می تواند جهان بیمار را به خطر اندازد و این مهم، با مسئولیت داروساز که نجات جان انسان است، در تعارض می باشد. در واقع عمل به تعهد اصلی داروساز که همان نجات جان انسان می باشد، با تغییر روش ارائه نکات داروئی از نوع سنتی به الکترونیک، امکان پذیر نبوده و به همین جهت می تواند خلاف دستور صریح قرآن کریم در عمل به تعهدات باشد. به همین جهت تغییر شیوه ارائه نکات داروئی در وضعیت کنونی غیر مشروع است.

در تأکید قرآن کریم به اجرای عهد، نوع خاصی برای آن ذکر نشده است. لذا تعهدات برخاسته از عقود الکترونیکی، لازم الاجراست. البته به شرط آنکه بر ماهیت و اثر قرارداد تاثیر منفی نداشته باشد. در حال حاضر معاملات داروئی نه تنها از نوع مشروع تلقی شده، بلکه اکیدا توصیه شده که می بایست توسعه یابد. توسعه سلامتی انسان ها در گرو رشد تولیدات داخلی دارو بوده و از آنجا که تهیه به موقع دارو برای جان انسان ها ضروریست، دولت تلاش هایی برای کنترل قیمت آن انجام داده تا شخصی به دلیل بضاعت بد مالی و عدم تمکین تهیه دارو، به سلامتی خود زیان نزنند. این هدف مقدس، سرلوحه تولیدکننده و عرضه کنندگان دارو است. با تغییر وضعیت یادداشت داروئی از نوع سنتی به الکترونیکی، به طور حتم عده زیادی قادر به خواندن یادداشت داروئی در اسرع زمان نبوده و همین مسئله به خطرات جانی آنها می انجامد. جان انسان در اسلام مقدس بسیار عزیز بوده و هیچ کس مجاز به آسیب زدن به آن نیست. لذا در این حالت اعمال داروسازان و توزیع کنندگان دارو غیر شرعی تلقی شده و منافی مصلحت عمومی می باشد. به همین جهت به حکم قاعده لزوم می بایست با الکترونیکی شدن یادداشت داروئی مخالفت کرد.

۳-۲. سنت

در معاملات داروئی، می توان عمل را به صورت الکترونیکی انجام داد و داروساز با داروخانه

به صورت الکترونیکی قراردادی مبنی بر فروش دارو منعقد کند. همچنین داروخانه می‌تواند سفارشات الکترونیکی فروش دارو را دریافت و کالا را به دست بیمار برساند. اما بنا به روایاتی که بیان شد، ارکان و شرایط عقد صحیح در این جا می‌بایست رعایت شود. جهت مشروع معامله، که در اینجا نجات جان بیمار است، زمانی تکمیل شده که طریقه مصرف صحیح دارو نیز به دست بیمار برسد. با توجه به وضعیت کنونی مهارت‌های اینترنتی و الکترونیکی، اگر یادداشت داروئی به صورت الکترونیکی به دست بیمار برسد، احتمال عدم توانایی قرائت آن موجود بوده و این مسئله ممکن است جان بیمار را به خطر اندازد. لذا در معاملات الکترونیکی داروئی، وضعیت سنتی بودن ارائه یادداشت داروئی می‌بایست ذکر شده و از تغییر وضعیت آن خودداری گردد.

۳-۳. سهله و سمحه بودن دین اسلام

در فرهنگ‌های لغت، از کلمه "سهله" معنی خاصی نیامده و معادل فارسی آن تعریف نشده است. اما اگر به ادبیات عرب، نگاهی انداخته شود، سهله از ریشه سهل آمده و در لغت به معنای مرد نرم‌خوی (فرهنگ لغت دهخدا)، راهی که آسان بتوان گذشت (فرهنگ لغت عمید)، آسان (فرهنگ لغت معین)، آسان‌گیری (فرهنگ واژه‌های سره) و آسان کردن (فرهنگ لغت عربی-فارسی) آمده است. واژه‌های سهله و تساهل از این ریشه اخذ شده‌اند. در مورد تساهل نیز آمده است که معنای آن سهل گرفتن (فرهنگ لغت عمید)، سهل گرفتن بر یکدیگر (فرهنگ لغت معین) و آسان گرفتن بر یکدیگر آمده است. در اصطلاح کلی با توجه به ریشه کلمه سهل به معنای آسان، می‌توان تساهل و تسامح را به معنای عدم سخت‌گیری در یک امر دانست، چراکه گاه در یک امر سخت‌گیری شده و همین امر، به زیان‌هایی برای افراد منتهی می‌شود.

تساهل به‌طورکلی عبارت است از قبول و پذیرش آنچه قبول نیست و به آن اعتراض است؛ اما این اعتراض همواره همراه با خویش‌داری و صیانت خود از طرد و انهدام یک تفکر و یا یک اندیشه است. به عبارت دیگر، تساهل پذیرش مطلق نیست، بلکه جمع اعتراض و پذیرش می‌باشد. طرفداران اندیشه تساهل و قائلین به عدم تساهل، حول یک اعتقاد بنیادین می‌چرخند و آن تبیین زندگی و هدف است؛ در نظر قائلین به عدم تساهل، هدف از این زندگی، جهان آخرت بوده و باید به‌گونه‌ای زیست که به رستگاری جهان آخرت نائل گشت (احسانی، ۱۳۸۱: ۶۰).

خاستگاه تسامح و تساهل در اسلام، تعلیمات قرآن مجید و روایات اهل بیت (ع) است؛ که در آن اصالت را به خداوند می دهند، نه به انسان و انسانیت. لذا از دیدگاه قرآن حق اصالت دارد، نه انسان، و اگر انسانیت و آدمیت بهره‌ای از اصالت دارد؛ به دلیل مطابقت آن با حق است و انسانیت در سایه عبودیت و توحید می تواند ارزش خود را تعیین، و اصالت خود را حفظ کند؛ بنابراین خاستگاه اسلام در مسئله تسامح و تساهل، خدامحوری و خداباوری است؛ تفکر تساهل و تسامح در اسلام با ظهور اسلام متولد شده و اگر شریعت اسلام حنیفت و سهله و سمرحه است این اصل از لطف و رحمت پروردگار سرچشمه می گیرد.

با اینکه مکه سنگر کفار قریش به شمار می آمد و برای قتل پیامبر (ص) کمر همت بسته بودند. ولی هنگامی که رسول خدا آنجا را فتح کرد و مخالفان خویش را در ناتوانی دید، هیچ کس را به پذیرش اسلام و انداخت؛ بلکه به آن‌ها فرمود: "مردم قریش گمان می کنید با شما چه کنم؟! گفتند: "خوبی" حضرت فرمود: "بروید! آزادید."

اسلام آوردن اهل مدینه و به طور کلی انتشار دعوت اسلام در غالب شرایط همواره بر اقتناع استوار بود و دعوت‌گران پراکنده‌ای بدان می پرداختند.

علامه طباطبائی در ذیل آیه شریفه "لا اکراه فی الدین" می فرماید: "آیه یادشده از جمله آیاتی است که دلالت می کند مبنای اسلام بر خون و شمشیر نبوده است. برخلاف برخی که اسلام را دین شمشیر می دانند و به مسئله جهاد که یکی از ارکان دین است، استدلال می کنند. غافل از این که آن قتال و جهادی که اسلام، مسلمانان را به سوی آن خوانده است، قتال و جهاد به ملاک زورمداری نیست؛ نخواستگی است با زور و اکراه دین را گسترش داده باشد. بلکه به ملاک حق‌مداری است و اسلام به این جهت جهاد را رکن شمرده تا حق را زنده کند و به عبارت دیگر، آیه فوق، حق روشن است و قبولاندن حق روشن، اکراه نمی خواهد و این معنا چیزی است که حالش پیش از نزول حکم قتال و پس از آن، فرقی نمی کند و نسخ‌بردار نیست (طباطبائی حکیم، ۱۴۱۷ ه.ق: ۵۴).

در مقابل، سنت‌گرایان، عقل‌پرسش‌گر را اسباب زحمت می دانند و برای بستن باب مباحثه و لوٹ نشدن آرای سیاسی خود، تنها حربه ممکن را ترساندن پرسش‌گر می دانند.

استفاده ابزاری از دین به مراتب بیشتر از بحث کنکاش گرانه یک متفکر، به دین خدشه وارد می کند. جزم‌اندیشان، خیال می کنند که از مزاحمت پرسش‌گر رهیده‌اند، حال آنکه این آرامش

جاودانه نخواهد بود و عقل برای سؤال باز خواهد گشت. این تجربه هزارساله آدمی است که می‌گوید: "برای رویارویی با اندیشه، هیچ سلاحی کارآمدتر از خود اندیشه نیست."

بحث در مورد سهله و سمحه بودن دین فراوان است و در اینجا به ذکر ارتباط آن با بحث یادداشت‌های داروئی اشاره شده است. دین اسلام لزوم آسان‌گیری و پرهیز از سخت‌گیری را توصیه کرده که در موارد کثیری همچون ازدواج، وام و... کاربرد دارد. اما برخی موارد را نیز تساهل ناپذیر می‌دانند همچون حدود الهی. چنین برداشت شده که الکترونیکی شدن دیگر اجزای معاملات الکترونیکی، با توجه به عدم تأثیر بر ماهیت و اثر آن، قابل اجرا بوده و قواعد سهله و سمحه در این خصوص قابل اجرا هستند. اما استثنائاتی که در ماده ۶ قانون تجارت الکترونیکی بیان داشته جزئی از اصول تساهل ناپذیر دین اسلامی محسوب گردیده و به همین حکم، نه تنها قاعده تساهل در این مورد قابل اجرا نیست، بلکه می‌بایست با سخت‌گیری بیشتر بدان توجه کرد. لذا موارد ذکر شده در ماده ۶ قانون تجارت الکترونیک جزئی از اصول تساهل ناپذیر محسوب می‌گردد.

بر این مبنا، ارائه نکات مصرف دارو به بیمار، یک وظیفه اخلاقی و شرعی برای تجویز کننده و تولید کننده است. این نکات می‌بایست در زمان تحویل دارو به بیمار به صورت واضح و صریح، بیان شود، در غیر این صورت به دلیل سوء مصرف دارو، احتمال مرگ بیمار وجود دارد. با توجه به ارزش جان انسان‌ها و اهمیت دادن دین اسلام به آن، می‌بایست تمامی تلاش‌ها با هدف ارائه صحیح نکات مصرف دارو به بیماران انجام شود. تغییر شیوه ارائه از نوع کاغذی به الکترونیکی، موجب تأخیر در خواندن یادداشت‌ها شده که با توجه به اهمیت مصرف دارو در زمان مقرر، جان بیمار را به خطر می‌اندازد. ممکن است در آینده، جامعه به صورتی تغییر کند که تمامی شهروندان بلااستثناء قادر به خواندن اسناد الکترونیک در واحد زمان باشند. در این صورت می‌توان تغییر روش ارائه نکات داروئی را بدون اثر عنوان کرد و استفاده از آن را صحیح خواند. اما در شرایط کنونی این عمل معقول نبوده و نمی‌تواند مورد تأیید عقلاء قرار گیرد.

۴. مبنای حقوقی نوشته بودن یادداشت داروئی

ق.ا.ا که منعکس شدن از نظریات فقهی می‌باشد، فصلی را بنام حقوق ملت برشمرده که حقوق عامه اسلامی تلقی می‌گردد. به موجب اصل ۲۲ «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند.» استناد این اصل به تحقیقات قضائی بازگشته که در صورت لزوم حق نادیده گرفتن حقوق مالکیت و آزادی شهروندان را دارند. اما از دیدگاهی دیگر، می‌توان به وظیفه حکومت در محافظت از جان مردم اشاره کرد. از آنجاکه امکانات الکترونیکی هنوز برای همه شهروندان فراهم نشده و دسترسی به آن دارای محدودیت است، می‌بایست محدودیت شکلی در یادداشت داروئی مشخص نمود که جان همه انسان‌ها از خطر محافظت گردد. به نظر می‌رسد که شورای محترم نگهبان بر پایه این اصل مهم، لزوم استثنائاتی در الکترونیکی شدن اسناد را تعیین کرده که بر مبنای اصل مذکور در راستای حقوق عامه جامعه می‌باشد. با وجود قواعد فقهی تساهل و تسامح، نمی‌توان در این مورد به آسان‌گیری سفارش کرد و محدودیت شکلی تعیین شده را باهدف حمایت از حقوق جانی شهروندان با سخت‌گیری دنبال نمود.

بند دوازدهم از اصل سوم همین قانون، پی‌ریزی اقتصادی صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه را از مسئولیت‌های دولت جمهوری اسلامی ایران برشمرده است. به موجب این بند، دولت در توسعه بهداشت عمومی مسئولیت دارد. این فعل وظیفه برای دولت می‌تواند به ترک فعلی که منجر به کاهش بهداشت جامعه گردد تخطی از وظایف تلقی گردد. در واقع دولت وظیفه رشد و توسعه بهداشت عمومی را دارد، و می‌بایست از هرگونه اقدام (فعل یا ترک فعل) که منجر به کاهش بهداشت عمومی گردد، خودداری نماید. سخت‌گیری در محتوای شکلی یادداشت داروئی و تساهل ناپذیر خواندن آن، نشان از فعلی داشته که مانع از به خطر افتادن سلامتی مردم می‌گردد. لذا وضع ماده ششم ق.ت.ا و استثناء قرار دادن یادداشت داروئی از محتوای الکترونیکی، با توجه به تلاش در توسعه بهداشت عمومی تلقی گردیده که از مسئولیت‌های دولت برشمرده شده است.

۱. قانون اساسی ایران، مصوب ۱۳۵۸، بازنگری شده در سال ۱۳۶۸.

در اصل بیست و نهم نیز آمده است که برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، در راه ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به‌صورت بیمه و غیره، حقی است همگانی. دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایت‌های مالی فوق را برای یک‌یک افراد کشور تأمین کند.

هرچند که این اصل، به لزوم ارائه خدمات بهداشتی مناسب به شهروندان تأکید دارد، اما لزوم حفظ سلامتی نیز از این اصل استنباط می‌گردد. سخت‌گیری در محدودیت شکلی یادداشت دارویی، آن‌چنان‌که برای همه شهروندان قابلیت قرائت داشته باشد، اقدامی در راستای توسعه خدمات بهداشتی است. توزیع دارو بخشی از خدمات بهداشتی تلقی گردیده که ذکر نکات مصرف دارو نیز بخشی از این خدمات است. تساهل ناپذیر بودن این اصل و لزوم سنتی بودن این یادداشت‌ها، نشان از تکمیل شدن وظیفه توسعه خدمات بهداشتی دارد و لذا قانون‌گذار بر همین مبنا، ماده ششم ق.ت.ا را مصوب نموده است.

در اصل چهارم و سوم ق.ا.ا نیز اقتصاد ایران مبتنی بر تأمین مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه برشمرده شده است. محدودیت شکلی یادداشت دارویی، در ق.ت.ا بوده که جنبه اقتصادی دارد. از آنجاکه مسائل دارویی خود صنعتی جداگانه است و افراد زیادی در آن مشغول به کارند، می‌توان آن را در زمره اصول اقتصادی عنوان کرد و اصل چهارم و سوم ق.ا.ا را در مورد آن صادق دانست. به‌موجب اصل مذکور، اقتصاد می‌بایست در راستای تأمین مسائلی ضروری من جمله بهداشت باشد. در وضعیت کنونی که عامه مردم قادر به قرائت اسناد الکترونیکی به‌صورت آنی نمی‌باشند، الکترونیکی شدن یادداشت دارویی می‌تواند موجب به‌خطر افتادن جان بسیاری از افراد گردد که مغایر با اصل مذکور است. لذا قانون‌گذار به‌صورت هوشمندانه نسبت به تصویب این ماده اقدام کرده که جای بس تقدیر دارد.

در اصل یک‌صدم ق.ا.ا هدف از تشکیل شوراهای توسعه برخی امور من جمله بهداشت عنوان شده است. هرچند که این اصل از ق.ا.ا به الزام دولت اختصاص ندارد، اما سیاست‌های بهداشتی را حتی در حیطه کار شوراهای دانسته و نشان از لزوم توجه حکومت به بهداشت دانسته است. بر این اساس، قانون‌گذار ضمن استثناء نمودن برخی اسناد از الکترونیکی شدن در جهت

سیاست بهداشتی حرکت کرده که جای بس تحسین دارد.

تا اینجا چنین اثبات شد که بر مبنای اصولی از ق.ا.ا دولت جمهوری اسلامی در جهت وظیفه بهداشتی نسبت به جامعه، عمل کرده و وجود گسترش دامنه تجارت الکترونیک در بسیاری از اسناد، استفاده از آن در یادداشت داروئی را ممنوع دانسته است. البته به نظر می‌رسد که اگر در آینده امکان قرائت اسناد الکترونیک برای همه اقشار جامعه فراهم بود؛ می‌توان این استثناء را برداشته و این عمل آثار منفی در جهت سلامت مردم نخواهد داشت. اما در وضعیت کنونی می‌توان این اصول را تساهل ناپذیر دانست.

نتیجه‌گیری

بحث‌های زیادی در مورد الکترونیکی‌شدن معاملات و اسناد مرتبط به آن وجود داشته و کلیه نظام‌های حقوقی، با توجه به سهولتی که بازارهای الکترونیکی برای آن ایجاد کرده، حکم به مجاز شدن آن داده‌اند. اما در مورد یادداشت‌های داروئی، قضیه متفاوت است. اگر وضعیت کنونی به گونه‌ای بود که تمامی شهروندان از هر قشر، سن و ... قادر به قرائت متون مرتبط با مصرف دارو بودند، الکترونیکی بودن این یادداشت‌ها بر ماهیت و اثر آن بی‌تاثیر بود و به حکم مواردی که الکترونیکی شدن معامله را به رسمیت شناخته‌اند، می‌شد نسبت به مجاز بودن این سازوکار در یادداشت‌های داروئی حکم داد، کما اینکه این مورد محتملا در چند ده سال آینده میسر شود. اما در وضعیت کنونی که الکترونیکی شدن نکات مصرفی دارو می‌تواند موجب عدم صراحت و سادگی انتقال مفاهیم پزشکی شود، موجب زیان جانی برای شهروندان است و به حکم قواعد فقهی بیان شده، نمی‌توان نسبت به مجاز بودن آن حکم داد. قانون‌گذار نیز به موجب ادله فقهی، در ماده ۶ ق.ت.ا، این مورد را ذکر کرده و یادداشت‌های داروئی را در زمره استثنای معاملات و اسناد الکترونیک می‌داند. تصویب این ماده حقوقی علاوه بر انطباق با اصول فقهی تشریح شده، با اصولی از ق.ا.ا که مسئولیت‌های بهداشتی دولت را مشخص می‌کند، کاملا منطبق است. دولت جمهوری اسلامی وظیفه توسعه بهداشت و حمایت از جان شهروندان را برعهده دارد که بر این اساس، با توجه به ارتباط مستقیم مصرف دارو با جان شهروندان، محدودیت شکلی برای یادداشت داروئی برشمرده به نحوی که همه شهروندان قادر به قرائت این نکات بوده تا جان آنها از خطر سوء مصرف دارو مصون بماند. لذا تصویب ماده ششم ق.ت.ا منطبق

بر برخی اصول ق.ا.ا در مورد مسئولیت‌های دولت بوده و تا زمانی که ابزارهای الکترونیکی برای همه جامعه به صورت یک وسیله روزمره در نیامده است، این قانون می‌بایست به صورت تساهل ناپذیر باقی بماند. الکترونیکی شدن یادداشت داروئی با توجه به ارتباط مستقیم آن با جان انسان‌ها، نمی‌تواند جزء اصول تساهل پذیر اسلام تلقی شده و می‌بایست با سخت‌گیری زیاد بدان نگریست. در واقع حقوق کل جامعه اسلامی بدان مرتبط بوده و با توجه به تأثیر عمیق آن، به هیچ وجه نمی‌توان به آن به دیده تساهل و آسان‌گیری نگاه کرد. اما این نکته در تجارت بین‌الملل منعکس نشده و منبع حقوقی در سطح بین‌الملل، برای الزامی شدن یادداشت‌های داروئی به شکل سنتی، وجود ندارد. لذا توصیه شده که کنوانسیون‌های متعدد که در مورد تجارت الکترونیک به بحث پرداخته‌اند، الزام کشورها به کاغذی بودن یادداشت‌های داروئی را صراحتاً بیان دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آهنی بتول (۱۳۸۳). «انعقاد قراردادهای الکترونیکی»، فقه و حقوق خانواده، ۱، ۳۴، ۵۱-۶۷.
۳. آهنی بتول (۱۳۹۱). «قواعد حاکم بر قراردادهای الکترونیکی»، فقه و حقوق خانواده، ۱، ۲۹، ۱۷۰-۱۵۷.
۴. بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۷۲) قواعد فقهیه، جلد اول، قم: آل بیت.
۵. بجنوردی، محمد حسین (۱۴۱۹ ه.ق). قواعد فقهیه، قم: نشر الهادی، ج اول.
۶. تخرلی، عاطفی (۱۳۹۶). آثار و انعقاد قرارداد الکترونیک در حقوق ایران، تهران: نشر قانون یار.
۷. توکلی، محمد مهدی (۱۳۹۵). مختصر حقوق مدنی. تهران: انتشارات چتر دانش.
۸. حرّ عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹ ه.ق). وسائل الشیعة، قم: آل البيت.
۹. حرّ عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ ه.ق). وسایل شیعه، جلد اول، قم: آل بیت.
۱۰. حمداللهی، عاصف (۱۳۹۶). حقوق تجارت نامشروع، تهران: نشر قانون، یک جلدی.
۱۱. خادمی کوشا، محمد علی (۱۳۹۷). «شرط قصد و ابراز صریح آن در قرارداد الکترونیکی از منظر فقه اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی ۱۸، ۷۰، ۲۰۵-۲۲۵.
۱۲. خانی، کامران؛ مریوانی، ناصر (۱۳۹۵). «عقود الکترونیکی در فقه و حقوق موضوعه ایران»، مبانی فقه و حقوق اسلام، ۹، ۱۷، ۹۷-۱۲۸.
۱۳. داراب پور، مهرباب (۱۳۹۷). اصول و مبانی حقوق تجارت بین الملل، کتاب پنجم: حقوق رقابت، نمایندگی، تجارت الکترونیک و آفرینش های فکری. تهران: گنج دانش.
۱۴. سنهوری، عبدالرزاق (۱۴۱۷ ه.ق). مصادر الحق فقه و الاسلامی، جلد اول، قم: آل بیت.
۱۵. شهیدی، سید جعفر (۱۳۸۳). تاریخ تحلیلی اسلام، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۶. شهیدی، م (۱۳۸۲). تشکیل قراردادها و تعهدات، انتشارات مجد، جلد ۲، تهران: نشر میزان.
۱۷. صدر، سید محمد (۱۴۲۰ ه.ق). ماوراء الفقه، دار الاضواء، بیروت.
۱۸. صدری، سید محمد، (۱۳۸۸). معاملات الکترونیک، چاپ اول، کاشان.
۱۹. صدوق، محمد بن حسین (۱۳۹۰). من لا یحضره الفقیه، تهران: دار الکتب السلامیه، چاپ پنجم، جلد چهارم.
۲۰. صفائی، سید حسن؛ امامی، اسدالله (۱۳۹۵). مختصر حقوق خانواده، تهران: ناشر میزان.

جلد اول

۲۱. طباطبایی یزدی، سید علی (۱۴۱۹ ه.ق). ریاض المسائل، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چ اول.
۲۲. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۰۹ ه.ق). العروة الوثقی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چ دوم.
۲۳. طباطبایی یزدی، محمد حسین (۱۴۱۷ ه.ق). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چ پنجم.
۲۴. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی (۱۳۶۵ ه.ق). تهذیب الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چ چهارم.
۲۵. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی (۱۳۸۷ ه.ق). المبسوط، تهران: المكتبة المرتضویة.
۲۶. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی (۱۴۰۰ ه.ق). النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت: دارالکتب العربی، چ دوم.
۲۷. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی (۱۴۰۷ ه.ق). الخِلاف فی الأحکام) جلد اول، قم: آل بیت.
۲۸. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی (۴۱۳ ه.ق). تهذیب الاحکام) جلد اول، قم: آل بیت.
۲۹. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی علیه الوصول، (۴۶۰ ه.ق). بیروت، چاپ سوم.
۳۰. فخرالمحققین (۷۶۰ ه.ق). ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد، نشر اسماعیلیان.
۳۱. فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۴ ه.ق). مفاتیح الشرایع، چاپ سوم، جلد اول، قم: آل بیت.
۳۲. فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ ه.ق). الوافی، اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین(ع)، چ اول.
۳۳. قریطی اندلسی، ابوالولید (۱۴۲۰ ه.ق). بدایه المجتهد، چاپ دهم، جلد اول، قم: آل بیت.
۳۴. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸). حقوق مدنی، تهران، یکجلدی.
۳۵. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲). قواعد عمومی قراردادها، جلد اول، تهران: انتشارات مجد.
۳۶. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، چاپ هفتاد و نهم، تهران

۳۷. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱). دوره حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، تهران، جلد اول.
۳۸. کلینی رازی، ابی جعفر (۱۳۸۸ ه.ق). اصول من کافی، چاپ سی ام، جلد اول، قم: آل بیت.
۳۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵ ه.ق). کافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۴۰. مقامی نیا، محمد (۱۳۹۱). «نحوه انعقاد قراردادهاى الکترونیکی و ویژگی های آن»، دوفصلنامه دانش حقوق مدنی، ۱ (۱)، ۸۵-۹۸.
۴۱. مقدم، علی؛ الماسی، نجاد علی و اخلاقی، بهروز (۱۳۹۶). «حقوق و تکالیف متعاملین در بیع الکترونیک»، تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، (۳۷) ۱۰.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲ ه.ق). سلسله مباحث خارج فقه، کتاب النکاح، دفتر اول، چ اول.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲ ه.ق). بحوث فقهیه هامه، قم، مدرسه الإمام (ع)، چ اول.
۴۴. میرزایی کتک لاهیجانی، هدیه (۱۳۹۷). تشکیل قراردادهاى الکترونیکی، دستاورد نویت در مطالعات علوم انسانی ۱، ۴، ۱۰۱-۱۱۲.
۴۵. نوری، محمد علی؛ نخجوانی، رضا (۱۳۸۲). حقوق تجارت الکترونیک، تهران: نشر گنج دانش.
۴۶. هاشمی، سید محمد (۱۳۹۵). حقوق اساسی و ساختارهای سیاسی، تهران: یک جلدی.
۴۷. یوسفی، عبدالعزیز (۱۳۸۹). سوال کاربردی اعتبارات اسنادی، تهران: قاصدک صبا.